

КРИМИНОЛОГИЯ

УДК 341.322

ОХОРОНА НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ПІД ЧАС МІЖНАРОДНОГО ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ ЗАСОБАМИ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ПРАВ ЛЮДИНИ

Ольга ГРИЦАН,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

SUMMARY

This article analyzes the applicability of international human rights law as an additional tool of environmental protection during international armed conflicts. To this end, the author investigates the main international human rights standards, as well as some judgments of the European Court of Human Rights and the International Court of Justice.

Key words: environmental protection, international armed conflict, international humanitarian law, international human rights law, right to life.

АНОТАЦІЯ

У статті аналізуються можливості застосування норм міжнародного права прав людини як додаткового інструменту захисту довкілля в зоні збройних конфліктів міжнародного характеру. Із цією метою автор досліджує основні міжнародні стандарти в галузі прав людини, а також окремі рішення Європейського суду з прав людини та Міжнародного Суду ООН.

Ключові слова: охорона довкілля, збройний конфлікт міжнародного характеру, міжнародне гуманітарне право, міжнародне право прав людини, право на життя.

Постановка проблеми. Закінчення 2016 року ознаменувалося офіційним визнанням світовою спільнотою наявності міжнародного збройного конфлікту на території України. Так, 12 жовтня 2016 року в резолюціях Парламентської Асамблеї Ради Європи № 2132 «Політичні наслідки російської агресії в Україні» та № 2133 «Засоби правового захисту в разі порушення прав людини на українських територіях, що знаходяться поза контролем української влади» констатовано факт воєнної інтервенції військ Російської Федерації на сході України. 14 листопада 2016 року було оприлюднено щорічний звіт Прокурора Міжнародного кримінального суду [10], де зазначається, що ситуація на території Криму та Севастополя є рівнозначною міжнародному збройному конфлікту між Україною та Російською Федерацією (п. 158). На окремих територіях Донецької та Луганської областей одночасно з неміжнародним збройним конфліктом визнається існування міжнародного збройного конфлікту, який виник не пізніше 14 липня 2014 року (п. 179). При цьому, зважаючи на підконтрольність незаконних збройних формувань ЛНР і ДНР Російській Федерації, Прокурор не виключає можливості подальшого визнання на сході України виключно збройного конфлікту міжнародного характеру (п.170). Як зауважує проф. О. Буткевич, визнання того, що в Україні має місце міжнародний збройний конфлікт, тягне за собою виконання Женевських конвенцій 1949 року щодо збройних конфліктів та застосування гуманітарного права до міжнародних конфліктів. Це положення буде мати важливе значення для України в міжнародних судах, у тому числі і в Європейському суді з прав людини, оскільки констатується наявність саме міжнародного конфлікту [1].

Актуальність теми. Жертвами збройних протистоянь можуть бути не лише військові та цивільне населення, але й вся екосистема конфліктної території. Так, збитки, завдані довкіллю Донецької та Луганської областей в зоні анти-

терористичної операції, ще наприкінці 2014 року оцінювалися в мільярди гривень. 21 вересня 2014 року Міжнародна благодійна організація «Екологія – Право – Людина» та Всесвітній альянс з екологічного права на міжнародному симпозіумі «Права людини та довкілля у новій Україні: на честь проф. Світлани Кравченко», що пройшов у Львові, звернулися із закликом до світової спільноти юристів-екологів зробити все можливе для припинення воєнної агресії на Сході України та зупинення руйнування довкілля в зоні воєнних дій.

За таких обставин питання правового регулювання відносин із приводу охорони навколишнього середовища в період збройних конфліктів міжнародного характеру набуває особливої актуальності.

Проблеми охорони довкілля в зоні бойових дій та пост-конфліктних зонах стали предметом досліджень окремих вітчизняних науковців, зокрема, Г. Балюк, О. Задорожного, М. Медведєвої, О. Мельнь-Забрамної, Н. Соколової, О. Шомпол, С. Шутяк та інших. Основна увага при цьому зосереджується на аналізі норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП) природоохоронного змісту. Така ситуація є закономірною: історично норми, на підставі яких здійснюється міжнародна охорона довкілля в період бойових дій, формувалися саме в рамках МГП, де навколишнє середовище розглядається в якості цивільного об'єкта. МГП і на сьогодні залишається ключовою галуззю міжнародно-правового регулювання відносин воєнного часу.

Метою статті є обґрунтування можливості застосування міжнародного права прав людини в якості додаткового інструменту охорони навколишнього середовища під час збройного конфлікту міжнародного характеру, поряд із нормами МГП.

Виклад основного матеріалу дослідження. Досвід останніх десятиліть показав недостатню ефективність МГП

у питаннях охорони навколишнього середовища. Ключовим документом у сфері охорони довкілля в зоні збройних конфліктів міжнародного характеру можна вважати Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 р., що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (далі – Протокол I). У документі містяться дві статті, які мають безпосередній стосунок до охорони довкілля під час збройного конфлікту. Стаття 35 закріплює принцип охорони навколишнього середовища і забороняє застосовувати методи або засоби ведення військових дій, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдуть обширної, довготермінової і серйозної шкоди природному середовищу. У статті 55 Протоколу I закріплено заборону на використання методів або засобів ведення війни, які мають на меті завдати або, як можна очікувати, завдуть обширної, довготермінової і серйозної шкоди природному середовищу, чим поставлять під загрозу здоров'я або виживання населення. Згідно з Протоколом I заборона поширюється на певні дії чи використання певних видів зброї тільки в тому випадку, якщо наслідки для довкілля будуть одночасно «обширними, довготерміновими та серйозними». Експертами ЮНЕП для позначення сукупості зазначених критеріїв у доповіді «Захист навколишнього середовища під час військового конфлікту» (2009) було запропоновано термін «потрійний кумулятивний стандарт» [9, с. 58].

Потрійний кумулятивний стандарт неодноразово піддавався критиці в науковій літературі. Зокрема, експерти зазначають, що на практиці досягнути його практично неможливо, особливо з урахуванням нечіткості визначення «обширної», «довготермінової» і «серйозної» шкоди [9, с. 4]. Як зауважує А.-Дж. Лоетс, потрійний кумулятивний стандарт є настільки високим, що може застосовуватися хіба-що до наслідків використання ядерної, бактеріологічної або хімічної зброї [8, с. 19]. Так, під час збройного конфлікту в Косово в 1999 році війська НАТО підірвали на території Югославії більше мільйона тон вибухових речовин, у тому числі – зі збідненим ураном. Експертами ООН було визнано, що внаслідок цього рівень забруднення навколишнього середовища в деяких районах колишньої Югославії і в прилеглих країнах на той час досягнув катастрофічних масштабів. Під час розгляду обставин справи Спеціальний комітет Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії визнав факт заподіяння силами НАТО шкоди довкіллю постраждалих територій, а також те, що виявлені забруднення в окремих місцевостях є серйозними і становлять загрозу для здоров'я людини. Проте Комітет відмітив неможливість встановлення завдання діями повітряних сил НАТО обширної, довгострокової та серйозної шкоди довкіллю, тобто не зміг виявити порушень ст. 35 і 55 Протоколу I.

Окрім цього, норма щодо недопущення обширної, довготермінової та серйозної шкоди довкіллю, передбачена Протоколом I, є договірною, а отже, обов'язковою лише для держав, які ратифікували цей документ. Спроба надання потрійному кумулятивному стандарту статусу звичаю була здійснена в 2006 році шляхом його включення Міжнародним Комітетом Червоного Хреста до Доповіди про звичайні норми міжнародного гуманітарного права, що застосовуються в збройних конфліктах міжнародного і неміжнародного характеру [2]. Водночас офіційна позиція багатьох держав є відмінною. Зокрема, США та Франція неодноразово заявляли, що статті 35 та 55 Протоколу I не відображають звичаєве міжнародне право [4, с. 455].

Суперечливою із цього приводу є також позиція Міжнародного Суду ООН. Як відмічає М. Россіні, в Консультативному висновку про законність погрози або застосування ядерної зброї (1996) Суд, з одного боку, визнає, що

статті 35 і 55 Протоколу I втілюють загальне зобов'язання щодо захисту природного середовища від обширної, довготермінової і серйозної шкоди навколишньому середовищу. Проте в цьому ж висновку Суд визнає, що ці положення є потужними обмеженнями тільки для держав, які їх підписали [11].

Тривожним фактором у питаннях захисту навколишнього середовища в період збройних конфліктів міжнародного характеру нормами МГП також є відсутність динаміки та явне відставання правового регулювання від розвитку воєнної справи.

У зв'язку з наведеним сучасні наукові дослідження спрямовані на пошук додаткових механізмів охорони довкілля в зоні збройних конфліктів. На думку більшості зарубіжних експертів, серед яких – К. Брух, Дж. Даймонд, А. Дж. Лоетс, Е.М. Мремі, Т. Сміт, міжнародно-правова охорона довкілля територій збройних протистоянь на сьогодні, крім МГП, забезпечується також нормами інших галузей міжнародного права, серед яких – міжнародне право прав людини (далі – МППЛ).

Так, на думку Т. Сміт, за допомогою норм МППЛ можна було б заповнити прогалини в МГП для забезпечення більш ефективного захисту навколишнього середовища у зв'язку зі збройними конфліктами [12, с.174]. МППЛ містить чимало норм, які забезпечують основні права людини. Ряд із них безпосередньо пов'язані зі станом навколишнього середовища та використанням природних ресурсів. Можливість судового захисту таких прав у міжнародних інстанціях, на думку експертів ЮНЕП, створює додаткові можливості для охорони довкілля в період збройних конфліктів [9, с. 5].

Одним із ключових міжнародних документів у цій галузі є Загальна декларація прав людини (1948). Декларація прямо не передбачає права на безпечне довкілля. Проте життя і здоров'я людини як частини живої природи беззаперечно перебуває в залежності від стану середовища її перебування. Тому закріплене Декларацією право на життя безпосередньо пов'язане з правом на безпечне для життя і здоров'я довкілля.

Право людини на життя закріплюється ще рядом міжнародних та регіональних договорів, зокрема Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод (1950) та Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (1966). Європейський суд із прав людини у своїй практиці також йде шляхом визнання положення, що безпека життя і здоров'я може залежати від стану навколишнього середовища (справи *L.C.B проти Сполученого Королівства* (1998), *Önerildiz проти Туреччини* (2004) тощо).

У ст. 1 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права також сказано: «Усі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають із міжнародного економічного співробітництва, заснованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування». Можна припустити, таким чином, що виживання народу, а отже – і окремо взятої людини, безпосередньо залежить від вільного доступу до життєво необхідних природних ресурсів та об'єктів.

У ст. 25 Загальної декларації прав людини сказано: «Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї...». Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966) також закріплює право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє

харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя (ст. 11) та право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я (ст. 12). У Загальних коментарях Комітету з економічних, соціальних і культурних прав звертається увага на важливу роль, яку відіграє довілля для забезпечення достатнього життєвого рівня людини та її сім'ї, а також для її здоров'я, стверджуючи, що в статтях 11 і 12 мова йде також про доступ до «здорового навколишнього середовища». Реалізація цих прав передбачає, зокрема, попередження і зниження рівня впливу на населення шкідливих речовин, таких, як радіація і шкідливі хімічні речовини або інші шкідливі умови навколишнього середовища, які прямо чи опосередковано впливають на здоров'я людини, доступ до безпечної питної води та продуктів харчування (Загальний коментар № 12; Загальний коментар № 14; Загальний коментар № 15 [5]). Безсумнівно, що внаслідок бойових дій ці права завжди будуть більшою чи меншою мірою порушені – через забруднення атмосфери, водних та земельних ресурсів.

Окремо варто зупинитися на питанні охорони навколишнього середовища від наслідків військового застосування ядерної зброї. У підсумковій доповіді на Конференції, де було розроблено проект Протоколу I, представник США зауважив, що правила, закріплені в ст. 55, стосуються виключно звичайної зброї та наслідків її застосування. Ці правила жодним чином не регулюють відносини щодо використання ядерної зброї і не забороняють її. На його думку, такої ж точки зору додержуються делегації від Франції та Сполученого Королівства. Більше того, жодна з делегацій, на думку США, цієї позиції не заперечувала. Приєднуючись до Протоколу I, Сполучене Королівство та Франція зробили схожі за змістом застереження [4, с. 457]. Таким чином, потрійний кумулятивний стандарт, передбачений Протоколом I, наслідки від застосування під час збройного конфлікту ядерної зброї не поширюється. За таких обставин саме МППЛ може гарантувати фундаментальні права людини, які безпосередньо пов'язані з безпечним та здоровим довіллям, та будуть порушені у зв'язку з ймовірним випробуванням або військовим застосуванням ядерної зброї.

Наслідки випробування ядерної зброї були визнані потенційним порушенням права людини на життя в справі *L.C.B проти Сполученого Королівства* [7]. Згідно з матеріалами справи під час ядерних випробувань в південній частині Тихого океану, які проводилися в період 1952–1967 років, обслуговуючому персоналу було наказано знаходитися на відкритому просторі. Дочка одного з присутніх під час випробувань солдат, яка народилася пізніше, з чотирьох років страждала від лейкемії. Вона вимагала компенсації від Британського уряду, посилаючись на причинно-наслідковий зв'язок між опроміненням батька і її хворобою. Справу було закрито за відсутністю доказів. Проте у своїх міркуваннях Європейський суд із прав людини не заперечив, що випробування ядерної зброї в цілому може спричинити шкоду життю і здоров'ю, право на які підлягає судовому захисту. Звідси логічно було би припустити, що військове застосування ядерної зброї тягне за собою, як мінімум, рівнозначні для людини наслідки.

Комітет із прав людини у своєму Загальному коментарі 14 до ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права зазначає: «Очевидно, що розробка, випробування, виробництво і розгортання ядерної зброї є однією з найбільш серйозних загроз праву на життя, що нависли в даний час над людством. Ця загроза посилюється небезпечно, що така зброя може бути фактично застосована не тільки в разі війни, але навіть у результаті помилки людини або механічної несправності. Виробництво, випробування, володіння і застосування ядерної зброї повинні бути заборонені і визнані злочином проти людства».

Водночас все ще дискусійним залишається ряд питань щодо можливості застосування МППЛ в якості інструменту захисту довілля в зоні бойових дій. Перше з них стосується ймовірності визнання тої чи іншої держави винною в порушенні прав людини, якщо відповідне правопорушення було вчинене поза її офіційними кордонами. На думку А.Дж. Лоетса, низка рішень Європейського суду з прав людини доводять, що держави зобов'язані поважати права людини навіть за межами своїх власних територій. В якості прикладу дослідник називає справу *Кіпр проти Туреччини*, в якій судом було визнано порушення права на життя турецькими солдатами під час окупації Північного Кіпру. Схожої точки зору додержується представник української доктрини міжнародного права А.Л. Федорова. Аналізуючи ряд справ, дослідниця відзначає, що відповідальність будь-якої держави, на думку Європейського суду, може виникнути і тоді, коли ця держава в результаті військових дій – законних або незаконних – здійснює контроль над певним районом за межами власної території [3]. У контексті війни, де бойові дії часто відбуваються за межами території однієї воюючої сторони, це означає, що порушення прав людини шляхом погіршення стану навколишнього середовища певною державою може бути здійснено навіть за межами власної територіальної юрисдикції. Тому, як зауважує А. Дж. Лоетс, захист права на життя передбачає не лише заборону безпосередньо заподіювати шкоду цивільним особам, але й створювати умови навколишнього середовища, які несуть у собі шкоду для здоров'я [8, с. 32].

Окрім зазначеного, досі відкритим залишається питання, в якій мірі МППЛ, як право «мирного часу», може застосовуватися під час війни. У доктрині превалює думка, що під час бойових дій його норми витісняються МГП, оскільки останнє безпосередньо призначене для регулювання суспільних відносин в умовах збройного конфлікту. За наявності розбіжностей між цими галузями норми МГП мають пріоритет. Такої ж позиції додержується Міжнародний Суд ООН. У своєму Консультативному висновку про законність погрози або застосування ядерної зброї Суд висловлює міркування, що в питаннях використання ядерної зброї норми гуманітарного права мають спеціальний характер відносно норм права навколишнього середовища та прав людини. Як зауважує із цього приводу Ліз Хефернан, у рішенні варто було сформулювати, що стосовно ядерної зброї не існує спеціальних норм: чи то правила, що стосуються збройного конфлікту, навколишнього середовища або прав людини – це все норми міжнародного права. Проте у своєму рішенні Міжнародний Суд ООН не зміг втілити досягнення міжнародно-правового мислення останніх декількох десятиліть [6, с.168].

Окрім цього, на сьогодні увага міжнародних судових інстанцій зосереджена на вивченні порушень прав людини внаслідок промислових, а не військових забруднень навколишнього середовища. За таких обставин питання, який вклад у захист довілля від наслідків бойових дій може внести «екологізація» існуючих прав людини, очікує подальших наукових досліджень [9, с. 35–36].

Висновки. Таким чином, МППЛ володіє значним потенціалом для подолання ключових недоліків МГП у питаннях захисту довілля під час міжнародних збройних конфліктів. Із часом ця галузь може стати надійним додатковим інструментом охорони екосистеми конфліктних зон від надмірних руйнувань, спричинених військовими діями.

Список використаної літератури:

1. Резолюцією ПАРС АТО визнано міжнародним збройним конфліктом [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://hromadskeradio.org/programs/hromadska-hvylya/rezolyuciyeu-parce-ato-vyznano-mizhnarodnym-zbroynym-konfliktom-butkevych>.

2. Жан-Мари Хенкерте, Луиза Досвальд-Бек и др. Обычное международное гуманитарное право. Том 1. Нормы. – МККК, 2006. – 819 с.
3. Ясинская Марина «Кипр против Турции» в украинно-российских отношениях / Марина Ясинкая // Юрлига. Правовое информационное поле для юристов и бизнеса (16.05.2014) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://jurliga.ligazakon.ua/news/2014/5/16/110767.htm>.
4. Bellinger III, John B., Haynes II, William J. (2007). "A US government response to the International Committee of the Red Cross study Customary International Humanitarian Law". *International Review of the Red Cross*: Vol. 89: № 866, p. 433–471.
5. CESCR General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11) : Adopted at the Twentieth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 12 May 1999; CESCR General Comment No. 14: The Right to the Highest Attainable Standard of Health (Art. 12): Adopted at the Twenty-second Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 11 August 2000; CESCR General Comment No. 15: The Right to Water (Arts. 11 and 12 of the Covenant), Adopted at the Twenty-ninth Session of the Committee on Economic, Social and Cultural Rights, on 20 January 2003.
6. Heffernan, Liz (1998). "The Nuclear Weapons Opinions: Reflections on the Advisory Procedure of the International Court of Justice". 28 *Stetson Law Review*.
7. Human Rights and Environment: The Case Law of the European Court of Human Rights in Environmental Cases. *Legal Analysis. Justice and Environment*, 2011.
8. Loets, Adrian Jacob, LL. B (2011). Protection of the environment in times of armed conflict under international law. LL.M. in Natural Resources Law and International Environmental Law.
9. Protecting the environment during armed conflict. An inventory and analysis of international law, UNEP, 2009.
10. Report on Preliminary Examination Activities (2016). Situation in Ukraine (November 14, 2016). Available at: <https://www.icc-cpi.int/iccdocs/otp/161114-otp-rep-PE-Ukraine.pdf>.
11. Roscini, Marco, Protection of Natural Environment in Time of Armed Conflict (April 1, 2008). *International humanitarian law: an anthology*, L. Doswald-Beck, A. R. Chowdhury and J. H. Bhuiyan, eds., pp. 155-179, Nagpur: LexisNexis Butterworths, 2009. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1351888>.
12. Smith, Tara. The Prohibition of Environmental Damage during the Conduct of Hostilities in Non-International Armed Conflict (May 9, 2013). PhD Thesis, May 2013 (public access at NUI Galway embargoed until May 2015). Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1957666>.